

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՏԱՐԱԴԴԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆ ՌԻՍՏՈՒՄՆԱՍԻՐՈՂ ՀԻՄՆԱԳՐԱՄ

ՆՈՐԳՅՈՒՂ ԵՎ ՄԱՅԱԿՈՎԱՍԿԻ ԳՅՈՒՂԵՐԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԸ

RESEARCH ON ARMENIAN ARCHITECTURE

ՀՏԴ 719
ԳՄԴ 79.0
Կ 294

Հեղինակ
Գիտական խմբագիր
Խմբագիր-սրբագրիչ
Համակարգչային ձևավորող
Չափագրությունների հեղինակ

Սամվել Կարապետյան
Էմմա Աբրահամյան
Հասմիկ Հովհաննիսյան
Արմեն Գևորգյան
Աշոտ Հակոբյան

Սամվել Կարապետյան
Կ 294 **Նորգյուղ և Սայակովսկի գյուղերի պատմական հուշարձանները.** / Ս. Կարապետյան.- Եր.: ՀԵՈՒ հիմնադրամ, 2014 - 16 էջ:

Մեր երախտագիտությունն ենք հայտնում սույն գրքույկի հովանավոր հարգարժան Վարդան Հարությունյանին

Հայրենիքն անհուն նվիրումի և ոգեղենության միակ աղբյուրն է, ազգերի գոյությունն իմաստավորած գերակա արժեքը:

Հայրենիքն ակունքն է մարդուն տրված ազնվագույն և ամենից անկեղծ զգացումի՝ հայրենասիրության, որի խմորիչն էլ հայրենաճանաչությունն է:

Այո՛, սիրելու համար պետք է ճանաչել, ուստի և Հայրենիքը սիրելու համար պայման է, որ անհատը լինի հայրենաճանաչ:

Ազգերի պատմությունը ցույց է տվել, որ բազում մահաբեր խութերով դարերը պատվով են հաղթահարել այն ազգերը, որոնց հայրենաճանաչությունը բյուրեղացել և վերածվել է Հայրենիքի պաշտամունքի, որի պայմաններում

հաղթանակն ապահովված է եղել նույնիսկ անկախ ուժերի քանակական անհամաչափությունից:

Ոգեղեն արժեքներով առաջնորդվող և ըստ այդմ ուժեղ, իսկ սրանով էլ պայմանավորված՝ երջանիկ հասարակություն ունենալու համար անքննելի անհրաժեշտություն է, որ նույն հասարակության յուրաքանչյուր մասնիկը լինի հայրենաճանաչ, որն էլ բնականորեն սկիզբ է առնում հարագատ ծննդավայրի ճանաչողությունից:

Հուսով ենք, որ սույն գրքույկն իր համեստ ներդրումը կունենա մեզանում այնքան անհրաժեշտ հայրենաճանաչության խորացման գործի մեջ:

Կեցցե՛ն մեր հայրենաճանաչ հայրենակիցները, փառք սրբազան Հայրենիքին:

ՀՏԴ 719
ԳՄԴ 79.0

ISBN 978-9939-843-19-3

© Հայկական ճարտարապետությունն ուսումնասիրող հիմնադրամ, 2014
© Կարապետյան Սամվել, 2014

ՆՈՐԳՅՈՒՂԻ
ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԸ

Տեղադրություն. գտնվում է Աբովյան քաղաքից 2,3 կմ արևելք՝ Կոտայք (Ելդովան) և Մայակովսկի (Շահապ) գյուղերի միջակայքում՝ ծովի մակերևույթից 1431-1455 մ բարձրությամբ լայնագոգ հարթության վրա:

Անվանում. մինչ 1946 թ. պաշտոնական անվանափոխությունը հայտնի էր Թազագյուղ կամ Թազաքյանդ անվամբ:

Պատմություն. թերևս իր անվանը համապատասխան՝ համեմատաբար նոր գյուղ է: Համենայն դեպս, գյուղի հին գերեզմանոցն իսկ չի պարունակում ոչ միայն միջնադարյան, այլև ուշ-միջնադարյան թաղումներ:

ԺԹ դարից ավելի վաղ թվագրում չունեն նաև գյուղին վերաբերող դիվանական վավերագրերը:

Բնակչություն. ըստ տեղացիների վկայության՝ ներկայիս գյուղաբնակները սերում են 1830-ական թթ. սկզբներին տեղում հաստատված խոյեցի 7 ընտանիքներից:

Վերջին շուրջ 170 տարիներին ընդհանուր առմամբ անընդմեջ աճ արձանագրած զուտ հայաբնակ գյուղին վերաբերող վիճակագրական տվյալների

համադրումը ներկայացնում է հետևյալ պատկերը.

տարեթիվ	տուն	արական	իգական	միասին
1839 ¹	16	48	43	91
1842 ²	16	60		
1859 ³	24	109	89	198
1869 ⁴	33			
1873 ⁵	37			
1886 ⁶	63			
1893 ⁷	64			518
1908 ⁸				576
1909 ⁹		276	318	594
1914 ¹⁰				800
1926 ¹¹				768
1931 ¹²	156	356	375	731
1937 ¹³		327	317	644
1939 ¹⁴				686
1959 ¹⁵				610
1970 ¹⁶				727
1979 ¹⁷				948
1989 ¹⁸				1279
2001 ¹⁹		761	799	1560
2004 ²⁰				1853
2011 ²¹		720	703	1423

1 ՀԱԳ, ֆ. 56, ց. 12, գ. 10, ք. 5: Տե՛ս նաև **Շահաքունեանց Յ.**, Ստորագրութիւն Կաթուղիկէ Էջմիածնի և հինգ զաւառացն Արարատայ, Էջմիածին, 1842, էջ 162:

2 ՀԱԳ, ֆ. 93, ց. 1, գ. 81, մաս III, ք. 1ա: Ի դեպ, տեղեկագրում արձանագրված է սոսկ արական սեռի թվաքանակը:

3 ՀԱԳ, ֆ. 267, ց. 1, գ. 13, ք. 305-312:

4 ՀԱԳ, ֆ. 56, ց. 12, գ. 42, ք. 3:

5 ՀԱԳ, ֆ. 93, ց. 1, գ. 195, ք. 3:

6 Նույն տեղում:

7 **Էփրիկեան Ս.**, Պատկերագրող բնաշխարհիկ բառարան, Խ. Ա. Վենետիկ, 1903-1905, էջ 707:

8 Кавказский календарь на 1910 г., Тифлис, 1909, отд. IV, с. 372.

9 ՀԱԳ, ֆ. 56, ց. 18, գ. 764, ք. 283: Տե՛ս նաև ֆ. 48, ց. 1, գ. 299, ք. 3 շրջ.:

10 Кавказский календарь на 1915 г., Тифлис, 1914, отдел статистический, с. 185.

11 Հայաստանի Հանրապետության բնակավայրերի բառարան, Երևան, 2008, էջ 148:

12 ՀՍԽՀ բնակավայրերի ցուցակ. բնակավայրերն ու ազգաբնակչությունը, Երևան, 1936, էջ 39:

13 ՀԱԳ, ֆ. 163, ց. 23, գ. 141, ք. 42:

14 ՀՀ բնակավայրերի բառարան, նույն տեղում:

15 Նույն տեղում:

16 Նույն տեղում:

17 Նույն տեղում:

18 Նույն տեղում:

19 Նույն տեղում:

20 Նույն տեղում:

21 ՀՀ 2011 թ. մարդահամարի արդյունքները. Կոտայքի մարզ, Երևան, 2013, էջ 10:

Նորգյուղը հարավ-արևելքից (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի, 2014 թ.)

Նորգյուղի գլխավոր հատակագիծն ըստ Google Earth (2013 թ.) արբանյակային լուսանկարի (հրատարակության պատրաստեց Ա. Հակոբյանը, 2014 թ.)

Դպրոց. դիվանական վավերագրերն այս գյուղում եկեղեցական-ծխական առաջին ուսումնարանի գոյությունն արձանագրում են սկսած 1918 թ.-ից, երբ նորաբաց հաստատությունը գործում էր 1 ուսուցչով և 48 աշակերտով²²: Գործել է նաև 1919 թ.²³:

1929 թ. գյուղի դպրոցի ուսուցիչ Մովսես Հարությունյանը հիշվում է ի թիվս Սիբիր արքայազմների²⁴:

22 Վավերագրեր հայ եկեղեցու պատմության, գիրք Ե, Երևան, 1999, էջ 77:

23 Նշվ. աշխ., էջ 110:

24 «Դրոշակ», 1929, № 8, էջ 154:

Հետագա տասնամյակներում և ցարդ գործում է միջնակարգ դպրոցը:

Եկեղեցի. Նորգյուղի Սբ. Աստվածածին եկեղեցու մասին առաջին վկայությունը վերաբերում է 1839 թ.²⁵, ընդ որում, բոլոր հիմքերը կան նշելու, որ այն հենց 1830-ական թթ. էլ կառուցված շենք է եղել, որը, ըստ հարավային մուտքի բարավորին փորագրված տարերքվի, հիմնավերակառուցվել է 1886 թ.:

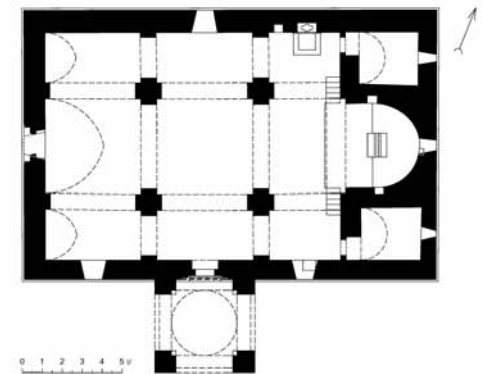
Արդեն 1913 թ. հոկտեմբերին եկեղեցին հասցրել էր այն աստիճան քայ-

25 **Շահխաբունեանց Ց.**, նույն տեղում:

քայվել, որ Երևանի գործակալին հանձնարարվել էր այցելել գյուղ և հոգաբարձուների հետ խորհրդակցել եկեղեցու շինության հարցի շուրջ. «...մասնատրապետ քարերի գնման գործի մասին տարածայնություններ կան»²⁶:

Հատկանշական է, որ հակառակ իր գոյության ընթացքում կատարված մի քանի վերակառուցումների՝ նույնիսկ հիմնավերակառուցումից հետո էլ եկեղեցին պահպանել է նախնական՝ Սբ. Աստվածածին անվանումը: Հենց այս անվամբ էլ եկեղեցին հիշվում է բազմաթիվ վավերագրերում (օրինակ՝ 1842 թ.²⁷, 1909 թ.²⁸):

Սբ. Աստվածածին եկեղեցին ունի ԺԵ դարից ի վեր, բայց առանձնապես

Սբ. Աստվածածին եկեղեցու հատակագիծը (չափ.՝ Ա. Հակոբյանի, 2014 թ.)

ԺԹ դարում ամենալայն տարածում գտած եռանավ բազիլիկ հորինվածք (արտաքին չափերն են՝ 20,71 x 13,51 մ): Խորանը կիսաշրջանաձև է, զույգ ավանդատները՝ ուղղանկյունաձև, սլաքաձև թաղածածկը պահող նույնաձև կամարները կրող երկու զույգ սյուներ խաչաձև կտրվածքով, մկրտարանի ավազանը՝ իր ավանդական տեղում՝ հյուսիսային որմի մեջ: Մուտքերը բացված են արևմտյան և հարա-

26 ՀԱԳ, ֆ. 48, գ. 1, գ. 641, թ. 42:

27 ՀԱԳ, ֆ. 56, գ. 4, գ. 617, թ. 32:

28 ՀԱԳ, ֆ. 48, գ. 1, գ. 299, թ. 3 շրջ.:

Սր. Աստվածածին եկեղեցին 1977 թ. (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի)

Սր. Աստվածածին եկեղեցին հյուսիս-արևելքից և հարավ-արևմուտքից (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի, 2014 թ.)

վային ճակատներից, վերջինս՝ նույն կողմից եկեղեցուն կցված քառասյուն զանգակատան մեջ (երկրորդ հարկում ունի սյունազարդ ռոտոնդա, որը վերականգնվել է վերջին տարիներին):

Հարդարանքի գլխավոր տարրերն են հարավային մուտքի բարավորի վերնամասում ազուցված գեղաքանդակ խաչքարը (կերտված թերևս հենց 1886 թ. իրականացված վերաշինության ժամանակ), զույգ մուտքերի արտաքին քանդակազարդ եզրագոտիները:

Խաչքարին փորագրված է ՅՆԹՀ հապավումը, որը բացվում է այսպես.

Յիսուս Նազովրեցի՝ թագավոր հրեից:

Եկեղեցու հարավային որմի մոտ ամփոփված է գյուղի ծխատեր քահանաներից մեկը, որի կիսաեղծ տապանազրից ընթերցվում է.

Սր. Աստվածածին եկեղեցու զանգակատան առաջին հարկը (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի, 2014 թ.)

Հատվածներ Մք. Աստվածածին եկեղեցու ներքին ծավալներից (լուս.՝ Մ. Կարապետյանի, 2014 թ.)

Աստ հանգչում է Յարութին քահանայ Ալոյ)եանց, անորդի, անունդ անմահ է:

Ի դեպ, գյուղի ծխատեր քահանաներից հայտնի են նաև Աստվածատուր Տեր-Հովհաննիսյանը, որը հիշվում է

1841 թ. (ծնվ. 1809 թ., քին. ձեռն. 1836 թ. մարտի 6-ին)²⁹, 1909 թ.՝ Չարարիա Տեր-Հարությունյանը (ծնվ. 1869 թ.,

²⁹ ՀԱԳ, ֆ. 56, g. 12, q. 25:

«Թմբոցներ» ուխտատեղին, արձանագրությունը և ժայռախաչեր (լուս.՝ Մ. Կարապետյանի, 2014 թ.)

ձեռն. 1897 թ.)³⁰, 1911-1912 թթ.՝ Համազասպ Տեր-Սարգսյանը³¹:

³⁰ ՀԱԳ, ֆ. 56, g. 18, q. 764, p. 336:

³¹ ՀԱԳ, ֆ. 56, g. 15, q. 564, p. 5:

Մատուռ «Թնթոցներ» կամ Մբ. Ամենափրկիչ. ուխտատեղի է գյուղի հարավարևմտյան եզրին՝ Գետառի աջ ափով ձգվող ժայռապարի մի հատվածում: Նվիրատվական բնույթի պարզ ժայռախաչեր են, որոնց վրա կառուցվել է անկանոն հատակագծով փոքրածավալ մի շինություն: Ըստ հարավահայաց որմի մեջ ագուցված քարի բովանդակության՝ վերջին անգամ նորոգվել է 2012 թ.

Ի հայրապետութեան / ն. ս. օ. տ. տ. Գարեգին Բ / Ամենայն հայոց կաթողիկոսի / եւ յառաջնորդութեան / տ. Առաքել եպս. Քարամետանի / վերանորոգեցաւ Սուրբ / Ամենափրկիչ մատուռս / բարեգործութեամբ / Բալարեկ Քոչարեանի, / յամի տեսնն 2012 թ.:

Գերեզմանոց. գյուղն ունի երկու գերեզմանոց: Դրանցից հինը գտնվում է

Տեսարաններ Նորգյուղի հին գերեզմանոցից (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի, 2014 թ.)

գյուղի հարավարևմտյան եզրին՝ Գետառի աջափնյա ձորաեզրի հարթակին: Այստեղ առավել հին թաղումները վերաբերում են 1830-ական թթ.: Դրանք մեծագույն մասով անմշակ սալատա-

պաններ են, որոնցից մի մասն ունի նաև պարզագույն լուծումներով հարդարված գլխակալ խաչքարեր (թերևս այնպիսիք, ինչպիսիք առկա են իրենց նախնյաց օրրանի՝ Խոյ գավառի երբեմնի հայա-

բնակ գյուղերի՝ ցարդ պահպանված գերեզմանոցներում): Արձանագիր են միայն ուղղանկյունաձև մշակված մի քանի տապանաքարեր, որոնցից հները վերաբերում են ԺԹ դարի վերջերին:

1830-1840-ական թթ. խաչքարեր և ԺԹ-ի դարերի արձանագիր տապանաքարեր Նորգյուղի հին գերեզմանոցում (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի, 2014 թ.)

Ստորև ներկայացնում ենք դրանցից մի քանիսը.

ա Այս է տապան հանգուցեալի Բաղդասարին, որ է որդի Մանուկին, որ փոխեցաւ յերկինս վերին, որ հանդիպի, ա(ստուա)ծ ողորմի, 1888:

բ ... հա(նգիստ) ... (Ն)ահապետ Ղազարեանց, ի 28 ամսց | հասակի, քաջ պատանի, հանգիստ ոսկերացոյ, ազնիւ նախապետ, որ չհասար ցանկալի նպատակիդ, վաղճանեց 1891 ամի, | յիշեցէք ի տէր:

գ Կարապետի ծննդիան թիւ՝ 1882 ամի, | ի 1911 թ. մեռավ:

Մանուկ ավետրան կամ Թուխ մանուկ մատուռ. մերօրյա պարզ շինություն է, որն ուշագրավ է ներսում գտնվող Ժ-ԺԱ դարերին բնորոշ վերնամասից կտրված մի խաչքարով:

Սր. Աստվածածին մատուռ. հիմնավեր սրբատեղի է, որը գտնվում է գյուղի հյուսիսարևելյան թաղամասում: Տեղում պահպանվել են ԺԵ-ԺԶ դարերին բնորոշ ոճական և գեղարվեստական առանձնահատկություններով տարբեր խաչքարերի մաս կազմող անարձանագիր բեկորներ:

Նոր գերեզմանոց. գտնվում է գյուղի հյուսիսային եզրին և զբաղեցնում է մի

Մք. Աստվածածին մատուռի տարածքում պահպանված խաչքարերի քեկորներ (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի, 2014 թ.)

քանի անգամ ավելի ընդարձակ մակերես, քան մինչև Ի դարի սկզբները գյուղին ծառայած հին գերեզմանոցը: Գործող գերեզմանոց է, որի համեմատաբար հին հատվածում առկա առավել վաղ տապանաքարերը վերաբերում են խորհրդային առաջին տասնամյակներին:

Ուղղանկյունաձև տապանաքարից զատ՝ այստեղ ևս կան փոքրաքիվ անմշակ սալատապաններ:

Նորգյուղի նոր գերեզմանոցի համեմատաբար հին հատվածը (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի, 2014 թ.)

ՄԱՅԱԿՈՎՍԿԻ ԳՅՈՒՂԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀՈՒՇԱՐՉԱՆՆԵՐԸ

Տեղադրություն. գտնվում է Արովյան քաղաքից 2,5 կմ հարավ-արևելք՝ Նորգյուղ, Արամուս և Բալահովիտ գյուղերի միջակայքում՝ լայնագոգ հարթության վրա: Ծովի մակերևույթից բարձր է 1410-1437 մ:

Անվանում. մինչև 1940 թ. հայտնի էր Շահապ անվամբ:

Պատմություն. առնվազն միջնադարից եղել է Կոտեից գավառի զուտ հայաբնակ գյուղերից մեկը, սակայն Այրարատի շատ գյուղերի նման ամայացել է 1604 թ. իրականացված շահաբայան բռնագաղթի հետևանքով:

Շահապ անվամբ գյուղը հիշվում է 1760-ական թվականներին այդտեղ գտնվող Գեղարդավանքին պատկանող մի ձիթհանի առնչությամբ³²: Սակայն, ինչպես կարելի է եզրակացնել գյուղի պատմական հուշարձանների և մասնավորապես հին գերեզմանոցի ուսումնասիրությունից, ի տարբերու-

թյուն մերձակա Բարձաբի, Կապուտան, Ակունք, Արամուս, Կամարիս, Էլառ և այլ գյուղերի, որոնք բռնագաղթից շատ չանցած վերակենդանացել են որպես հայաբնակ գյուղեր, Շահապը կա՛մ մնացել է անբնակ, կա՛մ եղել է խիստ սակավամարդ:

Շենացել է միայն 1820-ական թթ. վերջերին՝ ռուս-պարսկական պատերազմից հետո Խոյ և Սալմաստ գավառներից հեռացած և այստեղ բնակություն հաստատած հայերի շնորհիվ:

Մեծ եղեռնից հետո Շահապը համարվում է նաև Վանի և Տարոնի շրջաններից փրկված, իսկ ավելի ուշ՝ նաև Հյուսիսային Արցախից, մասնավորապես Գանձակից բռնագաղթված հայերի հաշվին:

Բնակչություն. սկսած 1831 թ.-ից մինչև գրեթե մեր օրերը հասնող վիճակագրական տվյալների համադրումից երևում է, որ ընդհանուր առմամբ Շահապ-Մայակովսկին արձանագրել է բնակչության հարատև աճ (բացասական միտումներ նկատվել են 1838-1842

³² Միմեռն կաթողիկոս Երևանցի, Ջամբո, Երևան, 2003, էջ 385:

թթ. բնակիչների մի մասի՝ այլ բնակավայրեր, մասնավորապես Փարայի³³, Խաթունարիս, Երևան և Թիֆլիս փոխադրվելու, 1914-1931 թթ. Առաջին աշխարհամարտի, նրան հաջորդած խառնակ տարիների, նաև բուլշևիկյան հալածանքների հետևանքով և ի վերջո՝ Երկրորդ աշխարհամարտի և նրան հաջորդած տարիներին).

տարեթիվ	տուն	արական	իգական	միասին
1831 ³⁴	28	73	61	134
1837 ³⁵		443	410	853
1839 ³⁶	28	89	81	170
1842 ³⁷	16	50		
1859 ³⁸	26	93	94	187
1869 ³⁹	30			
1873 ⁴⁰	39			
1886 ⁴¹	56	239	201	440
1893 ⁴²	57			456
1897 ⁴³				532
1908 ⁴⁴				551
1909 ⁴⁵		506	419	925
1914 ⁴⁶				907
1926 ⁴⁷				767
1931 ⁴⁸	148	347	389	736
1939 ⁴⁹				938
1959 ⁵⁰				904
1970 ⁵¹				1143
1979 ⁵²				1609
2001 ⁵³		896	934	1830
2004 ⁵⁴				2143
2011 ⁵⁵		1080	1081	2161

33 Ի դեպ, Փարայի եր փոխադրվել նաև 1831 թ. Շահապուր գյուղապետ վկայված Ղազար Խուդգարյանը (ՀԱԳ, ֆ. 90, ց. 1, գ. 93, ք. 28; գ. 319, ք. 21):

34 ՀԱԳ, ֆ. 90, ց. 1, գ. 93, ք. 28-31; գ. 319, ք. 21-24:

35 ՀԱԳ, ֆ. 163, ց. 23, գ. 141, ք. 46:

36 ՀԱԳ, ֆ. 56, ց. 12, գ. 10, ք. 5: Տե՛ն նաև **Շահապուր-նեանց Յ.**, Ստորագրութիւն Կաթողիկէ Էջմիածնի և հինգ զաւառացն Արարատայ, Էջմիածին, 1842, էջ 162:

37 ՀԱԳ, ֆ. 93, ց. 1, գ. 81, մաս III, ք. 1ա:

38 ՀԱԳ, ֆ. 267, ց. 1, գ. 13, ք. 320-327:

39 ՀԱԳ, ֆ. 56, ց. 12, գ. 42, ք. 3:

40 ՀԱԳ, ֆ. 93, ց. 1, գ. 195, ք. 3:

41 Նույն տեղում: Նաև՝ ՀԱԳ, ֆ. 93, ց. 1, գ. 234, ք. 781:

42 **Էփրիկեան Ս.**, Պատկերազարդ բնաշխարհիկ բառարան, հ. Ա, Վենետիկ, 1903-1905, էջ 707:

43 Հայաստանի Հանրապետության բնակավայրերի բառարան, Երևան, 2008, էջ 132:

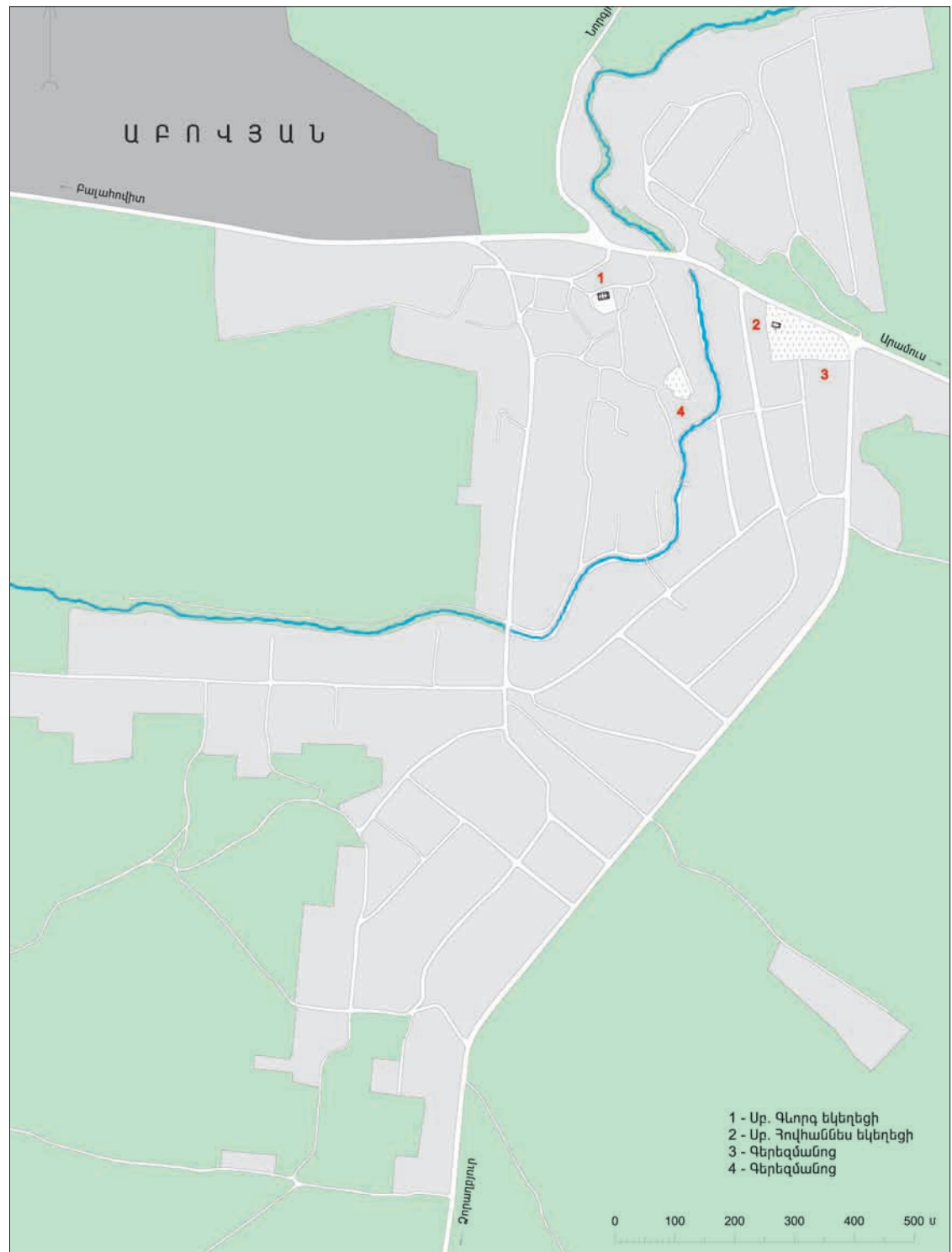
44 Кавказский календарь на 1910 г., Тифлис, 1909, отд. IV, с. 419.

45 ՀԱԳ, ֆ. 56, ց. 18, գ. 764, ք. 283: Նաև՝ ֆ. 48, ց. 1, գ. 299, ք. 3 շրջ.:

46 Кавказский календарь на 1915 г., Тифлис, 1914, отдел статистический, с. 208.

47 ՀՀ բնակավայրերի բառարան, նույն տեղում:

48 ՀՄՍՀ բնակավայրերի ցուցակ. բնակավայրերն ու ազգաբնակչությունը, Երևան, 1936, էջ 39:

Մայակովսկի (Շահապ) գյուղի գլխավոր հատակագիծն ըստ Google Earth (2013 թ.) արբանյակային լուսանկարի (հրատարակության պատրաստեց Ա. Հակոբյանը, 2014 թ.)

49 ՀՀ բնակավայրերի բառարան, նույն տեղում:

50 Նույն տեղում:

51 Նույն տեղում:

52 Նույն տեղում:

53 Նույն տեղում:

54 Նույն տեղում:

55 ՀՀ 2011 թ. մարդահամարի արդյունքները. Կոտայքի մարզ, Երևան, 2013, էջ 10:

Եկեղեցի. քեև վաղագույն հիշատակության մեջ (1839 թ.) եկեղեցին վկայված է Սր. Աստվածածին անվամբ⁵⁶, այնուամենայնիվ, արդեն հետագա

56 **Շահապուրնեանց Յ.**, նույն տեղում:

Մր. Գևորգ եկեղեցին հարավ-արևելքից, հարավ-արևմուտքից, արևմուտքից, հարավից, արևելքից և տեղի Ղազարի պատմական հիշատակագրությունն արևմտյան ճակատին (լուս.՝ Ս. Կարապետյան, 2014 թ.)

վավերագրերում և մասնավորապես 1842⁵⁷ և 1909 թթ.⁵⁸ նույն եկեղեցին հիշվում է Մր. Գևորգ անվամբ:

⁵⁷ ՀԱԳ, ֆ. 56, ց. 4, գ. 617, թ. 32:
⁵⁸ ՀԱԳ, ֆ. 48, ց. 1, գ. 299, թ. 3 շրջ.:

Հետաքրքրական է, որ 1947 թ. իրականացված ուսումնասիրական աշխատանքների ժամանակ եկեղեցին դարձյալ վկայվել է Մր. Աստվածածին անվամբ⁵⁹:

Արևմտյան ճակատին ունի թերևս ԺԹ դարի 40-ական թթ. փորագրված նվիրատվական մի արձանագրություն, որը, թեև եկեղեցու կառուցման ժամանակ

⁵⁹ ՀԱԳ, ֆ. 1063, ց. 1, գ. 1403, թ. 2:

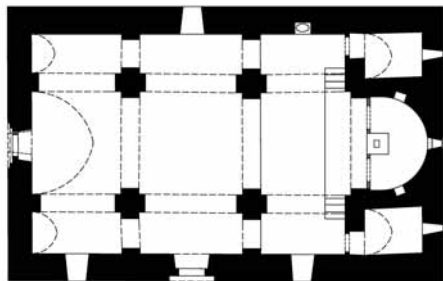
նակի մասին որևէ տեղեկություն չի հաղորդում, այնուամենայնիվ, ուշագրավ է Շահապում Պարսկահայքից փոխադրվածների և Ակոռիի հայտնի երկրաշարժի մասին հիշատակություններով:

Մ(ուր)ք խաչս յիշատակ է տ(ե)ր Ղազարին, ձեռամբն իւր կազմեաց, / քվին 1829: 1840-ին, յունիսի 2-ին / յԱկոռու շարժն:

Հարկ է նշել, որ վիմագրում հիշատակված Ղազար քահանա Պողոսյանը, ըստ ամենայնի, Պարսկահայքից իր իսկ հոտի հետ փոխադրված և արդեն Շահապում հովվությունը շարունակած հոգևորականն էր, քանի որ նա ծնվել է 1776 թ., իսկ քահանա ձեռնադրվել՝ 1810 թ. մարտի 9-ին (Շահապում ծխատեր է հիշվում 1831⁶⁰ և 1841 թթ.⁶¹):

Ի դեպ, գյուղի հին գերեզմանոցում պահպանվել է մի տապանաքար, որի կիսատեղծ արձանագրությունից պարզվում է, որ տեր Ղազարն այն կերտել է տվել դեռևս կենդանության ժամանակ՝ 1836 թ., և միայն մահվան տարեթիվը (1853 թ.) հավելելով՝ զետեղվել է հանգուցյալի գերեզմանին:

Ամենայն հավանականությամբ եկեղեցին հիմնավերակառուցվել է 1910-ական թթ. սկզբներին: Հայտնի է, որ 1911 թ. մայիսի 7-ին Էջմիածնի սինոդին էին դիմել ընթացիկ աշխատանքների համար ծախսել նաև եկե-

Սր. Գևորգ եկեղեցու հատակագիծը (Հափ.՝ Ա. Հակոբյանի, 2014 թ.)

60 ՀԱԳ, ֆ. 90, գ. 1, գ. 93, թ. 31; գ. 319, թ. 24:

61 ՀԱԳ, ֆ. 56Պ, գ. 12, գ. 25:

Սր. Գևորգ եկեղեցու ներքին տեսքը դեպի արևելք և թաղակապ առաստաղը (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի, 2014 թ.)

ղեցապատկան 270 ուրլին⁶²: Ինչպես երևում է շահապցիները հիմնավերակառուցմանը ձեռնամուխ էին եղել ա-

62 ՀԱԳ, ֆ. 56, գ. 1, գ. 11246, թ. 1:

ռանց սպասված թույլությունը ստանալու, որի պատճառով էլ նույն թվականի հունիսի 1-ին ծխական հոգաբարձությունը նկատողություն էր ստացել, քանի որ «...առանց կանխա-

գոյն թոյլտուրեան յիշեալ նորոգութեան մեծ մասն արդէն արել է»⁶³:

Եկեղեցին ունի իր ժամանակաշրջանին հատուկ և լայն տարածում գտած եռանավ բազիլիկ հորինվածք (արտաքին չափերն են՝ 18,58 x 11,74

Հատված Սր. Գևորգ եկեղեցու որմնանկարագարդերից (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի, 2014 թ.)

մ), կիսաշրջանաձև խորան, ուղղանկյուն հատակագծով զույգ ավանդատներ, արևմտյան և հարավային ճակատներից բացված զույգ մուտքեր:

Երկկենտրոն՝ սլաքաձև թաղը պահում են խաչաձև կտրվածքով երկու զույգ սյուները: Արտաքուստ երեսապատված է սրբատաշ տուֆով, իսկ

Սր. Գևորգ եկեղեցու հարավային ճակատին ագուցված խաչքարեր, ԺԵ դար (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի, 2014 թ.)

⁶³ Նշվ. գործը, թ. 3:

ներքուստ՝ սվաղված, որն էլ մասամբ որմնանկարագարդված է:

Հիմնավերակառուցման ժամանակ եկեղեցու հարավային և արևմտյան ճակատներին սուկ որպես շինանյութ և, ըստ այդմ, բավականաչափ անխնամ, մինչև իսկ վանդալական վերաբերմունքով ազուցվել են ԺԵ-ԺԶ դարերին բնորոշ գեղաքանդակ մի քանի խաչքարեր: Նկատելի է, որ իբրև երեսասպատ հարմարեցնելիս ողորկ և հարթ մակերես ստանալու ճանապարհին եկեղեցաշինարարները հատկապես աշխատել են ձերբազատվել խաչքարերի քիվամասերից, որոնք և անխնամ կերպով ոչնչացրել են (մինչդեռ ակնհայտ է, որ առանձնապես հենց

Խաչքարերի քեկորներ եկեղեցու ներսում և բակում (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի, 2014 թ.)

Խաչքար (1483 թ.) Սբ. Գևորգ եկեղեցու հարավային ճակատին (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի, 2014 թ.)

Խաչքարեր (ԺԾ դար) Մր. Գևորգ եկեղեցու հարավային և արևմտյան ճակատներին (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի, 2014 թ.)

այս ժամանակաշրջանի խաչքարերի արձանագրությունները փորագրված էին լինում քիվին):

Այնուամենայնիվ, մասնատված խաչքարերից երեքի վրա դեռևս ընթերցվում է հետևյալը.

ա *Մեթխութ... / թվի(ն) / ՁԼԲ (1483):*

Ծանոթ. ազուցված է եկեղեցու հարավային ճակատին՝ մուտքից արևմուտք: Վերնամասից և աջ եզրից կիսված է:

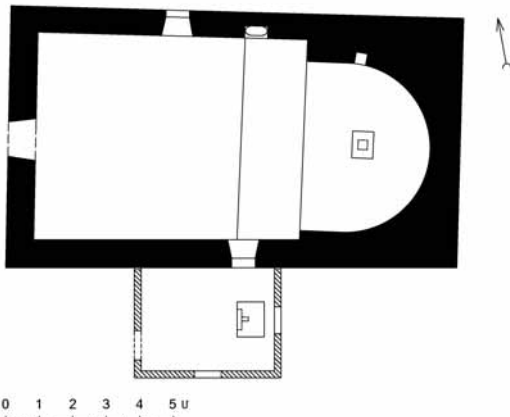
բ *...բարեխասս է Նիկողա... Մալվաթին: / Յովանէս կազմողս:*

Ծանոթ. ազուցված է եկեղեցու հարավային ճակատին՝ մուտքից արևելք: Քիվը ջարդել են սկզբնամասում և միջնամասում:

գ *...Ղո(ւ)լիճան...:*

Ծանոթ. ազուցված է եկեղեցու ներսում:

Ի դեպ, 1947 թ. տեղում եղել են նաև 1407 թ. արձանագիր մի խաչքար և եկեղեցու շինարարական արձանագրությունը՝ փորագրված մարմարե

Սք. Հովհաննես եկեղեցու հատակագիծը (չափ.՝ Ա. Հակոբյանի, 2014 թ.)

սալիկի վրա⁶⁴: Գրանք, ցավոք, ներկայումս գոյություն չունեն:

Գերեզմանատան Սք. Հովհաննես եկեղեցի. դեռևս 1947 թ. գյուղ այցելած Հ. Եղիազարյանը նշել է, որ «Գյուղի արևելյան եզրին կա մի այլ եկեղեցու շենք, դա հին գյուղի եկեղեցին է..., այդ եկեղեցին նույնպես 19-րդ դարի գործ է, շարված է տուֆի անմշակ փոքր կտորներից, ցեխով, տանիքը փայտածածկ է եղել, որն այժմ ամբողջապես քանդված է»⁶⁵:

64 ՀԱԳ, ֆ. 1063, ց. 1, գ. 1403, թ. 2:

65 Նույն տեղում:

1839 և 1853 թթ. տապանաքարեր գյուղի հին գերեզմանոցում (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի, 2014 թ.)

Չափերով ավելի փոքր (13,50 x 7,82 մ) այս եկեղեցին ունի միանավ բազիլիկ հորինվածք՝ արևմտյան ճակատից բացված մեկ մուտքով և արտաքուստ նույն ճակատին ազուցված ԺԵ-ԺԶ դարերին բնորոշ գեղաքանդակ մի քանի խաչքարերի բեկորներով, ներսում՝ հյուսիսային որմնում՝ մկրտարանի ավազանով: Այդօրինակ խաչքարի մի բեկոր էլ ազուցված է եկեղեցու ներսում՝ մկրտարանի խորշի մեջ:

Գերեզմանոց. ներկայումս գյուղն ունի երեք գերեզմանոց: Դրանցից հինը, որը պարունակում է ԺԷ-ԺԸ դարերին վերաբերող մի քանի տասնյակ անմշակ սալատապաններ և մինչև ԺԹ դարի կեսերը հասնող ուղղանկյունաձև մշակված շուրջ 20 տապանաքար (երկուսը՝ նաև արձանագիր), գտնվում է գյուղի կենտրոնական մասում՝ Սբ. Գևորգ եկեղեցուց շուրջ 200 մ հարավ-արևելք.

Սբ. Հովհաննես եկեղեցու մկրտարանի խորշում ազուցված խաչքարի բեկոր, ԺԷ-ԺԸ դդ. (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի, 2014 թ.)

« Այս է տապան Գեվորգին, / երիդասարթ առ ա(աստուա)ծ փոխեցաւ / թվ(ին) ՌՄՉԸ (1839) ին:

բ ... Դազա ... / ...կազմեաց կենթանի ժամանակին, աղաչեմ հանդիպողին / ողորմի ասի ինձ՝ մեղաւորին, / թվ(ին) ՌՄՉԵ (1836)-ին, վախճանեալն, թվ(ին) ՌՅԲ (1853)-ին:

Իր հնությամբ երկրորդ գերեզմանոցը գտնվում է գյուղի արևելյան եզրին՝

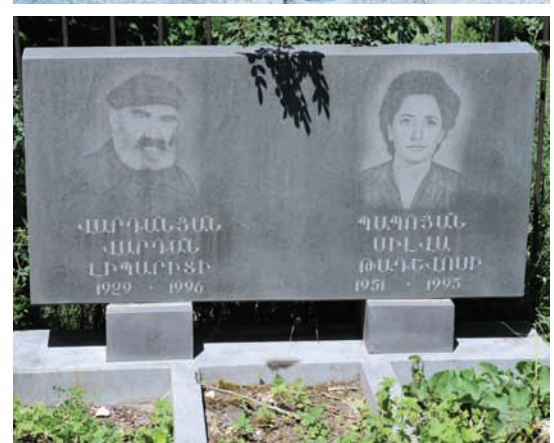
Սբ. Հովհաննես եկեղեցու արևմտյան ճակատին ազուցված խաչքարի բեկորներ, ԺԴ-ԺԶ դդ. (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի, 2014 թ.)

նախկին ծխական, ներկայիս գերեզմանատան Սբ. Հովհաննես եկեղեցու շուրջ: Այստեղ թաղումներն առավելապես վերաբերում են խորհրդային տասնամյակներին, սակայն առանձին դեպքերում դրանք դեռևս շարունակվում են: Խորին ակնածանքով ցանկանում ենք ներկայացնել Արցախյան ազատամարտի սկզբնական շրջանում կազմավորված Հայոց ազգային բանակի (ՀԱԲ) գաղափարական մարտիկ Վարդան Վարդանյանի տապանագիրը.

գ Վարդանյան Վարդան Լիպարիտի, 1929-1996:

Ծանոթ. հանգուցյալը հեղինակել է արվեստաբանական բազմաթիվ աշխատանքներ, ի մասնավորի՝ հայկական գորգերի քննությանը նվիրված գիտական մի ծավալուն աշխատություն (անտիպ է): Նրա գրչին է պատկանում նաև «Ծանր վարագույր» գիրքը (Երևան, 1992):

Գյուղի երրորդ գերեզմանոցը գոյացել է վերջին տասնամյակներին և, ըստ այդմ, դեռևս պատմական արժեք չի ներկայացնում:

Վարդան Վարդանյանի և կողակցի գերեզմանը Սբ. Հովհաննես եկեղեցու արևմտյան ճակատի առջև (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի, 2014 թ.)

Մայակովսի (Շահապ) գյուղը տիեզերքից (լուս.՝ Google Earth, 2013 թ.)

Յուրաքանչյուր ազգի պատվաբեր պարտքն է ճանաչել հարազատ օրրանը և ուսումնասիրել Հայրենիքում արարված նախնյաց հիշատակները:

Հայոց Հայրենիքում պատմական հուշարձանները հազարամյակների ընդգրկում ունեն և անհամբերի քանակով ու մեծ խտությամբ տեղաբաշխված են Հայկական ողջ բարձրավանդակում:

Ի տարբերություն բազում ազգերի, որոնցից յուրաքանչյուրն իրականացնում է հայրենի նյութական մշակույթի հուշարձաններին առնչվող ուսումնասիրական տարաբնույթ աշխատանքներ և լուծում նաև դրանց պահպանության խնդիրները, մեր պարագայում նույնն անելու հնարավորությունը հիմնականում սահմանափակված է Հայոց Հայրենիքի՝ սոսկ հայկական պետականության սահմանների ներքո գտնվող տարածքում, ինչպես նաև որոշ պատմական գաղթավայրերում: Այսինքն՝ պատմական անցքերի բերումով հայ ազգի ներկա սերնդին է ժառանգվել մի իրականություն, որն էապես տարբերվում է շատ ու շատ ազգերի առջև նույն ոլորտում ծառայած խնդիրներից:

Այո՛, հեշտ չէ նախնյաց հիշատակներին հետամուտ լինել մանավանդ ցեղասպանության ճանապարհով Հայրենիքիդ տիրացած օտար պետության տարածքում:

Հայրենիքը, անկախ նրա բռնազավթված կամ ազատագրված լինելու իրողությունից, սրբազան է, որտեղ պատմական հուշարձաններն էլ հավաքական առումով Երկիր մոլորակի տվյալ հատվածը հայ ազգին ի բնե վերապահված լինելու մասին ազդարարող «գրանցման վկայականներ» են, որոնք իրենց իսկ գոյությամբ էլ մատնում են պատմական իրականությունը և դրանով անհանգստություն պատճառում որոշ զավթիչ հարևանների:

Ահա այս ընթացումների և պարտականությունների գիտակցման թելադրանքով էր, որ սկսած 1969 թվականից՝ ճարտարապետ Արմեն Հախնազարյանը լծվում է Արևմտյան

Հայաստանի և Կիլիկիայի պատմական հուշարձանների փաստագրման գործին և ժամանակի ընթացքում առաջ մղելով աշխատանքները՝ 1982 թ. Գերմանիայի Աախեն քաղաքում հիմնում «Հայկական ճարտարապետությունը ուսումնասիրող» հասարակական կազմակերպությունը:

Տարեցտարի լայնացնելով իրականացվող աշխատանքների ծավալները՝ արդեն 1996 թ. կազմակերպությունը պաշտոնական գրանցում է ստանում ԱՄՆ-ում (Լոս Անջելես), իսկ 1998 թ.՝ նաև Հայաստանի Հանրապետությունում (Երևան): Վերջինս նախ 2000 թ. վերագրանցվում է, իսկ 2010 թ., անփոփոխ պահելով անվանումը, վերակազմավորվում որպես հիմնադրամ:

45-ամյա գործունեության ընթացքում (1969-2014) հիմնադրամն իրականացրել է շուրջ 240 գիտարշավներ դեպի Պատմական Հայաստանի տարբեր շրջաններ, գավառներ և պատմական գաղթավայրեր:

Ստեղծվել է արդեն 400.000 միավորի սահմանագծին մոտեցող թվայնացված պատկերների շտեմարան, որի մաս են կազմում մի քանի հազար չափագրություններ, գրաֆիկական և քարտեզագրական նյութեր:

Ստեղծվել է նաև բնակավայրերի պատմությանն առնչվող տվյալների հատուկ շտեմարան, որն արդեն իսկ հնարավորություն է ընձեռում հյուսելու Մեծ և Փոքր Հայքերի տարածքում գտնվող ցանկացած բնակավայրի պատմությունը:

ՀՃՈԻ հիմնադրամը, սկսած 1997 թ.-ից, ձեռնամուխ է եղել ավարտված ուսումնասիրությունների հրապարակման գործին, որով և անցած տարիներին լույս են ընծայվել ավելի քան 60 միավոր գրքեր, գրքույկներ, քարտեզներ և տպագիր այլ նյութեր:

2006 թ.-ից ի վեր հիմնադրամը ստեղծում է նաև վավերագրական ֆիլմեր:

Ինչպես հրատարակությունները, այնպես էլ վավերագրական ֆիլմերը զետեղված են համացանցում:

**Գրքի ստեղծման և տպագրության հովանավոր
ՎԱՐԴԱՆ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ**

<http://www.armenianarchitecture.am>

<http://www.raa.am>

RAA Armenia

raayer@sci.am

(37410) 52 15 25

Տպագրված է «Բյուրակն» հրատարակչատանը
ԵՐԵՎԱՆ
ՀՃՈԻ ՀԻՄՆԱԴՐԱՄ
2014